

გრიგოლ ფერაძე (1899-1942) – ცხოვრება და მოღვაწეობა

შინაარსი: 1. შესავალი – 2. გერმანიაში გამგზავრება – 3. შემდგომი კვლევითი სამუშაოები - სამეცნიერო ურთიერთობები – 4. ხელდასხმა და პოლონეთში ჩამოსვლა – 5. სამეცნიერო აღმოჩენები სხვა ქვეყნებში – 6. შემდგომი საქმიანობა პოლონეთში – 7. დაპატიმრება – 8. ოსვენციმის საკონცენტრაციო ბანაკში – 9. წმინდანად შერაცხვა

1. შესავალი

გრიგოლ ფერაძე დაიბადა 1899 წლის 13 სექტემბერს კახეთში (ძველი სტილით 31 აგვისტოს), სოფელ ბაკურციხეში, მამის მღვდელ რომანომ ფერაძისა და დედის მარიამ სამადალაშვილის ოჯახში. 1899 წლის 16 ნოემბერს მოინათლა ბაკურციხის წმ. გიორგის ეკლესიაში. მიმრჩეველად იყვნენ სიონის გაძრის დიაკონი ალექსი სამადალოვი და ალექსანდრე კუსიკოვის ცოლი – ელისაბედი; საიდუმლო ნათლისღება აღასრულა თბილისის ფერისცვალების მონასტრის მღვდელმონაზონმა გერმანემ¹. 1905 წელს რომანომ ფერაძე გარდაიცვალა და დარჩა დედა სამი მცირეწლოვანი ვაჟით: არჩილით, გრიგოლითა და ვასილით. მალე ოჯახი საცხოვრებლად თბილისში გადავიდა. შვიდი წლის გრიგოლი, ბიძამ, ყვარელის ეკლესიის მოძღვარმა, გიორგი ფერაძემ თავისთან წაიყვანა, სადაც გრიგოლი დაახლოებით ხუთი წელი ცხოვრობდა. სასკოლო ასაკს მიღწეული გრიგოლი დედამ თბილისის სასულიერო სასწავლებელში მიაბარა. სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ გრიგოლმა სასულიერო სემინარიაში დაიწყო სწავლა, რომლის რექტორიც იმ დროს ცნობილი მეცნიერი დეკანოზი კორნელი კეკელიძე იყო. იგი თავიდანვე ყურადღებას და მზრუნველობას არ აკლებდა ნიჭიერ სტუდენტს. სწორედ კორნელი კეკელიძის შუამდგომლობის საფუძველზე მიმართა საკათალიკოსო საბჭომ გენერალ ფონ კრესს თხოვნით, გაეგზავნათ გრიგოლ ფერაძე გერმანიაში თეოლოგიურ ფაკულტეტზე სასწავლებლად. გენერალ კრესს აღუთქვამს დახმარება, ამაზე შეტყვევებს მის მიერ 1918 წლის 4 სექტემბერს საკათალიკოსო საბჭოს სახელზე გაგზავნილი საპასუხო წერილი, მაგრამ გერმანიის რევოლუციის გამო ეს გეგმა ჩაიშალა.

გრიგოლმა მასწავლებლად დაიწყო მუშაობა გორის მამრის სოფელ ზემო ხანდაკში, მაგრამ იქ დიდხანს არ გაჩერებულა. 1919-21 წლებში სამხედრო მომზადებაც გაიარა. მსახურობდა გორში, ბორჯომსა და ახალციხეში. 1921 წლის მარტში სოფელ მანავში მასწავლებლად მუშაობდა², შემდეგ კვლავ უნივერსიტეტს დაუბრუნდა³. 1921 წლის ოქტომბერში, საქართველოს საეკლესიო საბჭოს გადაწყვეტილებით, რომელსაც კათოლიკოს-პატრიარქი ამბროსი ხელმძღვანელობდა, გრიგოლ ფერაძე სასწავლებლად გერმანიაში გაიგზავნა⁴, სადაც მას სრულყოფილი თეოლოგიური ცოდნა უნდა შეეძინა.

¹ ბაკურციხის წმ. გიორგის ეკლესიის სამეგრეო წიგნი გრიგოლ ფერაძის დაბადებისა და ნათლობის შესახებ, 1919 წლის 4 აპრილი. ვარშავის მართლმადიდებლური მიგროპოლიის არქივი. = წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, ბერმონაზვნობის ისტორიისათვის საქართველოში, ქართული ეკლესიის უძველესი ისტორია, წიგნი პირველი, გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო დავით ყოლბაიამ, ვარშავა 2012, გვ. 355

² სამსახურებრივი ანკეჯა, 1933 წელი. ვარშავის მართლმადიდებლური მიგროპოლიის არქივი. წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, წიგნი პირველი, გვ. 361-366.

³ სასულიერო სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ 1918 წელს გრიგოლ ფერაძემ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ჩააბარა. იხ. წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, წიგნი პირველი, დოკუმენტები, გვ. 358.

⁴ საქართველოს კათოლიკოს -პატრიარქის ამბროსი (ხელაიას) წერილი გერმანიის საელჩოს თბილისში: „საქართველოს ეკლესია ამჟამად კრიტიკულ მდგომარეობაშია, რაც ახალგაზრდა, განათლებული სასულიერო პირების დიდი ნაკლებობის გამო უფრო უარესდება. წინათ ქართველი

გრიგოლს ამ საქმეში განსაკუთრებით ხელი შეუწყო ცნობილმა პროფესორმა კორნელი კეკელიძემ, არტურ ლაისგმა და ლექტორმა იოჰანეს ლეჰსიუსმა⁵. გრიგოლ ფერაძე წერდა: „სიონის საკათედრო ტაძარში, საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს ეკლესიაში, რომელიც აგებულია მათე საუკუნეში, რომელშიც ინახება ღვთისმშობლის რამდენიმე საუცხოო ხატი და საქართველოს უწმინდესი რელიქვია წმ. ნინოს ჯვარი, იმ დღეს მორწმუნეთა სიმცირე იგრძნობოდა. თვით კათალიკოს-პაგრიარქი ლეონიდე წირავდა რამდენიმე მღვდელთან ერთად. შესასვლელთან შევჩერდი – ვერაფერს ვხედავდი, თითქოს გაქვავდი, ვერც პაგრიარქთან მივედი, როდესაც მორწმუნენი მიუახლოვდნენ. ღვთისმსახურების დამთავრების შემდეგ, ეკლესიიდან გამოსვლისას, პაგრიარქმა შემამჩნია და მომესალმა – „ქრისტე აღსდგა“. ავგომარად ვუპასუხე, როგორც წესი იყო და თან გამოვეყვი. ახალი დღე იწყებოდა. პაგრიარქის სასახლისაკენ მიმავალი, აღდგომის დღეებში ყოველთვის ხალხმრავალი ქუჩა ახლა სრულიად დაცარიელებულიყო, ფანჯრის დარაბებიც მიეხურათ. ეტყობოდა, რომ ქალაქი ვერ აღიქვამდა უდიდესი დღესასწაულით მონიჭებულ სიხარულს. პაგრიარქი მარტო მიდიოდა, არცერთი მღვდელი არ აცილებდა. მე შორიხლოს მივყვებოდი. ქუჩის კუთხეში ორი წითელარმიელი გამოჩნდა, მიმდით შეხედეს პაგრიარქს და გზა განაგრძეს. თუმცა ერთ-ერთი სახლის კარებთან მჯდარი ზედამხედველი მისი უწმინდესობის დანახვისას ფეხზე წამოდგა. სასახლეში შესვლისას პაგრიარქი შეჩერდა, თითქოს იგრძნო, რომ უკან მივყვებოდი. ორივე ხელი ჩამავლო და გკვივლითა და დარდით სახსე მამობრივი ხმით მითხრა: „სულიერად დაცემული ვარ. წადი აქედან, გაღაარჩინე შენი ახალგაზრდობა“⁶.

2. გერმანიაში გამგზავრება

გერმანიაში გამგზავრებამდე გრიგოლ ფერაძე თბილისში ცხოვრობდა მე IX უბანში, საყდრის ქუჩა №9. 1921 წელს მან თხოვნით მიმართა საქველმოქმედო საზოგადოებას დახმარების გასაწევად⁷. 1921 წელს გრიგოლ ფერაძე გერმანიაში გაიგზავნა და მისი ბედი განუყრელად დაუკავშირდა ევროპას. მრავალგზის ცდის მიუხედავად, იგი სამშობლოში ვეღარ დაბრუნდა.

„ღრმად პაგიცემული ბაგონო. ამ წერილის მომგანი, ბაგონი გრიგოლ ფერაძე, ქართველი ახალგაზრდა, აპირებს ბერლინში ევანგელისტური თეოლოგიის შესწავლას, რათა

ახალგაზრდები უმაღლეს თეოლოგიურ განათლებას იღებდნენ რუსულ სასულიერო აკადემიებში, სადაც თეოლოგია „ოფიციალურ“ საგნად იყო მიჩნეული და დღევანდელი მეცნიერებისაგან ძალიან შორს იდგა. ახლა, დროის შესაბამისად, შეგვიძლია უარი ვთქვათ რუსულ თეოლოგიაზე, და როგორც სომხურ და ბერძნულ ეკლესიებშია მიღებული, გავგზავნოთ ახალგაზრდა თეოლოგები გერმანიაში, სადაც თეოლოგია როგორც მეცნიერება ძალიან მაღალ დონეზეა. გრიგოლ ფერაძე ამ ქართველთაგან პირველია, რომელსაც განზრახული აქვს მომავალში თავისი ცოდნა და ენერჯია ქართულ ეკლესიას მოახმაროს. მე, საქართველოს კათოლიკოს-პაგრიარქი, ამ ღვთის მოსაწონ საქმეში მას კურთხევას ვაძლევ და მესამე საეკლესიო კრებამაც ერთხმად დაადგინა, შესაძლებლობის ფარგლებში მაგერიალურად დაეხმაროს ნიჭიერ ახალგაზრდას. ფერაძე პირველი თეოლოგია, რომელიც გერმანიაში მიდის, შემდეგ კი სხვებიც გაჰყვებიან მის კვალს. გელათის მონასტერი 1921 წლის 6 დეკემბერი. ამბროსი საქართველოს კათოლიკოს-პაგრიარქი“.

⁵ იოჰანეს ლეჰსიუსი იყო შვილი ცნობილი ეგიპტოლოგის კარლ ლეჰსიუსის. იგი ცნობილი იყო ფრანც ვრფელის წიგნიდან „მუსა დაღის ორმოცი დღე“ როგორც სომეხი ხალხის მფრაველი ანგელოზი.

⁶ G. Peradze, *Droga do zycietystwa*, „Polska Stronica Słowa”, 2(1937), 18-19 [„გზა გამარჯვებისაკენ“. წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, წიგნი მეორე, გამოსაცემად მოამზადა და დამატებითი შენიშვნები დაურთო დავით ყოლბაიამ, ვარშავა 2014, გვ. 361-366

⁷ „მაქვს დიდი სურვილი გერმანიაში გამგზავრებისა სწავლის გასაგრძელებლად. ესლა ეს სურვილი მიცხოველდება. გერმანიის მისიამ, საკათალიკოსო საბჭოს შუამდგომლობით, მიმიღო გრანსპორტმედ უფასოდ და ყოველგვარი ხარჯები იკისრა ბერლინამდე. მთავრობიდან საჭირო საბუთები უკვე მაქვს მიღებული. ერთდროული დახმარება მომცეს საზოგადოება „მწყემსმა“ და საკათალიკოსო საბჭომ, მაგრამ ვინაიდან სტაჰენდიის შოვნამდე მე მომიხდება გერმანიაში ოთხ-ხუთ თვეს დარჩენა მაინც ჩემი საკუთარი ფულით, რომელიც ჩემი სიღარიბის გამო არა მაქვს [...] ამის გამო უმორჩილესად გთხოვთ გამიწიოთ ერთდროული დახმარება და მომცეთ საშუალება ჩემი წმინდა მისწრაფების შესრულებისა მომავალში ჩვენს საყვარელ სამშობლოს სამსახურებლად“. წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, წიგნი პირველი. ლოკუმენტები, გვ. 356.

შემდეგ თავის სამშობლოში ქართული სამღვდლოების სულიერი და მორალური აღმავლობისათვის იბრუნოს. ბაგონი ფერაძე ძალიან მონდომებულია და მე იგი ძალიან თბილად წარმოგიდგინა ქართული ეკლესიის მწყემსმთავარმა. თუმცა ახლაგამრდა კაცის ფულადი სახსრების სიმწირისა და ქართული ეკლესიის მმართველობის ამჟამინდელი გაჭირვების გამო საკმარისი ფინანსური შესაგანის იმედი არ უნდა გექონდეს, მაგრამ გერმანიის კულტურული პოლიტიკისთვის მნიშვნელოვანი იქნება საქართველოს ეკლესიის ჩართვა გერმანელი მეცნიერების გავლენის სფეროში და ამიგომ კარგი იქნებოდა, თუ ახლაგამრდა კაცს ბერლინში ფინანსურ დახმარებას გაუწევდნენ. [...] ამიგომ საქართველოს ეკლესიის მწყემსმთავარმა აქაური გერმანელებისათვის გადმოცა, ღრმა პატივისცემით, არგურ ლაისგი, მწერალი, თბილისი 1921 წელი, 10 ოქტომბერი⁸.

არგურ ლაისგის წერილი მიმართული იყო ლექტორ იოჰანეს ლეფსიუსისადმი, რომელთანაც ბერლინში გრიგოლ ფერაძე პირველად ჩავიდა. მან დიდი მზრუნველობით მიიღო ქართველი თეოლოგი. გრიგოლ ფერაძეს დაუნიშნა სტიპენდია, ხელი შეუწყო გამხდარიყო ბერლინის უნივერსიტეტის თეოლოგიის ფაკულტეტის სტუდენტი⁹.

გრიგოლ ფერაძე ბერლინში გერმანულ ენას ლეფსიუსის „აღმოსავლეთის მისიის გენერალური მდივნის რიჰარდ შეფერის ოჯახში სწავლობს; ხოლო 1922 წელს გრიგოლ ფერაძე ბერლინის უნივერსიტეტის თეოლოგიის ფაკულტეტის სტუდენტი გახდა, სადაც აღიარებული სპეციალისტები ასწავლიდნენ: ადოლფ ფონ ჰარნაკი¹⁰, დაისმანი¹¹, კარლ ბროკელმანი, ბრუნო მაისნერი¹², კარლ ჰოლი¹³. თავდაპირველად სწავლობს თეოლოგიას, ეუფლება ძველებრაულ, ძველბერძნულ, სირიულ, არაბულ, კოპტურ, ლათინურ, ძველსლავურ და ძველსომხურ ენებს. პარალელურად სწავლობს გერმანულ, ინგლისურ, ფრანგულ, დანიურ და პოლონურ ენებს. გრიგოლ ფერაძე თავიდან აპირებდა პროფესორ კარლ ჰოლთან ერთად დაეწერა ნაშრომი გიორგი ათონელის (1000-1065) შესახებ, მაგრამ ბერლინში საჭირო ლიტერატურა ვერ მოიპოვა. პროფესორ რიჰარდ მეკელანის დახმარებით, რომელიც ბერლინის უნივერსიტეტის ქართული ენის ლექტორი იყო, მან თხოვნით მიმართა პროფესორ ჰაინრიხ გუსენს¹⁴, რომელსაც ძალიან კარგი ბიბლიოთეკა ჰქონდა და ქართული ლიტერატურისა და ისტორიის ყველა დარგში იყო გარკვეული. გერმანიაში ეკონომიკური კრიზისის გამო 1924 წლის აგვისტოდან 1925 წლის დეკემბრამდე გრიგოლ ფერაძე იმყოფებოდა ლოლანის კუნძულზე, როდბში (დანია), მღვდლის ოჯახში, სადაც ეკლესიის ისტორიის საკითხებზე აგრძელებდა მუშაობას¹⁵. 1924 წლის საშობაო არდადეგების დროს თოთხმეტი დღე იმუშავა პროფესორ გუსენის კერძო ბიბლიოთეკაში; როდესაც დაბრუნდა ბერლინში ლექტორ ლეფსიუსმა ურჩია მას ბონში გაეგრძელებინა სწავლა.

1925 წლის 29 აპრილს გრიგოლი სასწავლებლად ბონის უნივერსიტეტის ფილოსოფიის ფაკულტეტზე გადავიდა, და ისე მოიხიბლა იქაურობით, რომ დიდხანს აღარ დაუტოვებია

⁸ თ. ჭუმბურიძე, ქართული ხელნაწერების შესწავლა უცხოეთში. გრიგოლ ფერაძის არქეოგრაფიული ძიებანი, თბილისი 2006.

⁹ ფრიდრიხ-ვილჰელმის უნივერსიტეტის ჩათვლის წიგნაკი. ვარშავის მართლმადიდებლური მიგრაციის არქივი. წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, წიგნი პირველი, გამოსაცემად მოამზადა და დამატებითი შენიშვნები დაურთო დავით ყოლბაიამ, ვარშავა 2012, გვ. 366-367. 10 ადოლფ ფონ ჰარნაკი (1851-1930), გერმანელი თეოლოგი, ეკლესიის ისტორიკოსი, პაგროლოგი. ჰარნაკის კომენტარებით ივანე ჯავახიშვილმა გერმანულ ენაზე გამოსცა „ევსტაგე მცხეთელის მარგვილობა“.

¹⁰ 10 ადოლფ ფონ ჰარნაკი (1851-1930), გერმანელი თეოლოგი, ეკლესიის ისტორიკოსი, პაგროლოგი. ჰარნაკის კომენტარებით ივანე ჯავახიშვილმა გერმანულ ენაზე გამოსცა „ევსტაგე მცხეთელის მარგვილობა“.

¹¹ ადოლფ დაისმანი (1866-1937), გერმანელი მეცნიერი, ფილოლოგი.

¹² ბრუნო მაისნერი (1868-1947), გერმანელი ასირიოლოგი და არქეოლოგი, 1921 წლიდან ბერლინის უნივერსიტეტის პროფესორი.

¹³ კარლ ჰოლი (1866-1926), ლუთერანული ეკლესიის ისტორიკოსი.

¹⁴ ჰაინრიხ გუსენი (1863-1927), გერმანელი ორიენტალისტი, ბონის უნივერსიტეტის პროფესორი. შეად.: A. Baumstark, Heinrich Goussen, OC, 24:1927, გვ. 356-360; H. Kaufhold, *Die Sammlung Goussen in der Universitätsbibliothek Bonn*, OC, 81(2007), გვ. 213-227.

¹⁵ გრიგოლ ფერაძის წერილი იოჰანეს ლეფსიუსს, როდბი (დანია) 1924 წლის აგვისტო. გრიგოლ ფერაძე, საისტორიო ჟურნალი „არგანუჯი“, 11(2003), გვ. 9-100.

ბონი. გუსენის დახმარებით გრიგოლ ფერაძემ გაიცნო ცნობილი ბელგიელი მეცნიერი, ორიენტალისტთა მეფედ მიჩნეული პაულ პეეტერსი¹⁶. ბონის უნივერსიტეტში გრიგოლ ფერაძე იღრმავებდა რელიგიის საკითხებისა და აღმოსავლური ენების ცოდნას, მიიღო ფილოსოფიის დოქტორის ხარისხი ნაშრომისათვის „ქართული ბერმონაზვნობის ისტორია მისი დასაწყისიდან 1065 წლამდე“.

გრიგოლ ფერაძე წერდა: „ის, რაც მე დოქტორმა ლეფსიუსმა ჩამაგონა, კიდევ უფრო გააძლიერა პროფესორმა გუსენმა. უკვე დრო იყო დამეწყო ქართულ თემატიკაზე მუშაობა. მან დიდსულოვნად დამითმო მთელი თავისი ბიბლიოთეკა, ასევე უშურველად მეხმარებოდა თავისი მდიდარი ცოდნა გამოცდილებითაც. მისი მეოხებით გავიცანი ცნობილი მეცნიერი, ორიენტალისტთა მეფედ მიჩნეული პაულ პეეტერსიც. სწორედ ამ ნაცნობობას, რომელიც შემდგომში პირად მეგობრობაში გადაიზარდა, ვუმაღლი ძალზე ბევრ შემოქმედებით იმპულსს“.

ბონში გრიგოლ ფერაძე სწავლობდა პაულ კალესთან¹⁷, ანტონ ბაუმშტარკთან¹⁸, კლემენტან, ალბერტ ერჰარდთან¹⁹. გრიგოლ ფერაძის პირველი ნაშრომი, „ქართული ბერმონაზვნობის ისტორია მისი დასაწყისიდან 1065 წლამდე“. სამწუხაროდ, სრულად არ დაბეჭდილა. ნაშრომის პირველი ნაწილი - „ბერმონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში“ – გამოქვეყნდა „Zeitschrift für Kirchengeschichte“²⁰. მეორე ნაწილი დაბეჭდა ფრანგულმა ჟურნალმა „Revue d'Histoire Ecclésiastique“²¹, ხოლო დასკვნითი ნაწილი გამოქვეყნდა ბერნში²² გამოშვებულ ჟურნალში „Internationale Kirchliche Zeitschrift“. ნტონი ბაუმშტარკის ინიციატივით შეიქმნა მისი და გრიგოლ ფერაძის ერთობლივი ნაშრომი „შობის დღესასწაული იერუსალიმში მე-7 საუკუნეში“.

3. შემდგომი კვლევითი სამუშაოები. სამეცნიერო ურთიერთობები

გერმანიაში, ვისბადენში სტუმრობისას 1925 წლის შემოდგომაზე, უკანასკნელად შეხვდა დოქტორ იოჰანეს ლეფსიუსს²³. იგი 1926 წლის თებერვალში გარდაიცვალა. სწავლის დასრულებისა და დოქტორის ხარისხის მოპოვების შემდეგ გრიგოლ ფერაძეს სურდა სამშობლოში დაბრუნებულიყო. ამ მიზნით განცხადებით მიმართა საბჭოთა საელჩოს. იმის გამო, რომ პასუხი არ ჩანდა, გერმანიის აღმოსავლეთის მისიის იმდროინდელი დირექტორის

¹⁶ პაულ პეეტერსი (1870-1950), ბელგიელი მეცნიერი, აღმოსავლეთმცოდნე, ქართველოლოგი. შეად.: P. Devos, Le R. P. Paul Peeters, Bruxelles, 1951

¹⁷ 17 პაულ ერნესტ კალე (1875-1964), გერმანელი აღმოსავლეთმცოდნე და ფილოლოგი.

¹⁸ ანტონ ბაუმშტარკი (1872-1948), გერმანელი თეოლოგი, ლიტურგიკის ისტორიკოსი. ჟურნალ „Oriens Christianus“- პირველი გამომცემელი.

¹⁹ ალბერტ იოსებ მარია ერჰარდი (1862-1940), გერმანელი კათოლიკე მღვდელი, ეკლესიისა და კულტურის ისტორიკოსი, პაგროლოგი და ბიზანტოლოგი.

²⁰ G. Peradze, Die Anfänge des Monchtums in Georgien, „Zeitschrift für Kirchengeschichte“, 46(1927), 1, გვ. 34-75; ცალკე გამოცემა: Gotha 1927, Fr. A. Perthes, gv. 41+3 nbl. [= Początki monastycyzmu w Gruzji, „Pro Georgia“, 17(2008), გვ. 7-43 = Dzieła zebrane, O monastycyzmie gruzińskim, O Liturgii gruzińskiej, t. I, გვ. 81-116] = ბერმონაზვნობის ისტორიისათვის საქართველოში, ქართული ეკლესიის უძველესი ისტორია, წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, წიგნი პირველი, მოამზადა, შესავალი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო დავით ყოლბაიამ, ვარშავა 2012; რეცენზია: R. Janir, „Écho d'Orient“, 26(1927), გვ. 381-382; J. Lebon, RHE, 24(1928), gv. 487-488; S. Hilpisch, OC, 25-26(1928-1929), 3 serie, Bd. 3-4, გვ. 296; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტფილისი 1928, გ. I

²¹ G. Peradze, L'activite litteraire des moines georgiens au monast'ere d'Ivion au mont Athos, RHE, 23(1927), 3, გვ. 530-539; [= ათონის მთის ივირონის მონასტრის ქართველი ბერების ლიტურგიკული საქმიანობა, წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, წიგნი პირველი, გვ. 133-146].

²² G. Peradze, *Über das georgischen Monchtum*, IKZ, 34(1926), Neue Folge, 16, 3(135), გვ. 152-168; [O monastycyzmie gruzińskim, „Pro Georgia“, 17(2008), გვ. 77-90; [= ბერმონაზვნობის ისტორიისათვის საქართველოში, წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, წიგნი პირველი, გვ. 89-132].

²³ გრიგოლ ფერაძემ მიუძღვნა მას ცალკე გამოქვეყნებული ნაშრომი: Dem Andenken von D. Johannes Lepsius, ix.: G. Peradze, Die Anfänge des Monchtums in Georgien, Gotha 1927, გვ. 3.

წინადადებით, სამეცნიერო მივლინებით გრიგოლ ფერაძე ბელგიაში გაემგზავრა, რათა გარკვეული დროით ემუშავა ისეთ გამოჩენილ ქართველოლოგთან, როგორც იყო ბოლანდისკი პაულ პეეგერსი. გრიგოლ ფერაძეს განზრახული ჰქონდა, აგრეთვე გარკვეული დრო დაეთმო კათოლიკური თეოლოგიის შესწავლისათვის ლუვენის ცნობილ ძველ უნივერსიტეტში. 1926-1927 წლებში ლუვენის უნივერსიტეტში ესწრებოდა ლექციებს; სწავლობდა ძველ ქართულ წიგნებს ბოლანდისკების ბიბლიოთეკაში, პაულ პეეგერსთან საუბრობდა ქართული ჰაგიოგრაფიისა და ქართული ეკლესიის ისტორიის საკითხებზე. აქვე მოამზადა დასაბეჭდად სამეცნიერო ნაშრომი – „Die Probleme der ältesten Kirchengeschichte Georgiens”²⁴. როგორც თვითონ წერს თავის ავტობიოგრაფიულ ნაშრომში, აქ მან შეცვალა თავისი გეგმები და სქოლასტიკის ნაცვლად ეკლესიის ისტორიის, პაგროლოგიისა და ორიენტალისტიკის შესწავლა დაიწყო²⁵.

1927 წლიდან გრიგოლ ფერაძე სამეცნიერო მუშაობას ეწეოდა ინგლისში, სადაც გაეცნო ბრიგანეთის მუზეუმისა და ოქსფორდის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკებში დაცულ ეკლესიის მამათა თხზულებების უძველეს ხელნაწერებს. მუშაობდა აღმოსავლური ხელნაწერების ფონდით განთქმულ წიგნთსაცავებში: ბირმინჰემის „The Selby Oak College“ და მანჩესტერის „John Ryland’s Library“; ლონდონთან მაიდა ველიში - პროფესორ გასტერის (Dr. M. Gasterr) ბიბლიოთეკაში.

1927 წელს ბონში გარდაიცვალა პროფესორი გუსენი და გრიგოლ ფერაძეს მისი ადგილი შესთავაზეს. „ეფიქრობ, მთელ გერმანიაში ვერ მოიძებნებოდა ერთი მეცნიერიც კი, რომელიც მას თუნდაც ნაწილობრივ მაინც შეეცვლიდა. პეეგერსის გარდა არ მეგულებოდა სხვა ვინმე, ვინც მასავით იქნებოდა დაუფლებული ყველა აღმოსავლურ ქრისტიანულ ენას. მე ლექციები უნდა წამეკითხა მხოლოდ ძველი სომხური და ძველი ქართული ენების შესახებ“.

ბონში გრიგოლ ფერაძეს ხელსაყრელი პირობები ჰქონდა საკუთარი მიზნების მისაღწევად. პროფესორ გუსენის ბიბლიოთეკა, რომელიც მან კოლონიის კარდინალს უანდერბა, ოცდაათი წლით გადაეცა ბონის უნივერსიტეტს, სადაც ყოველთვის იყო ქართული და სომხური ენებით დაინტერესებული რამდენიმე ადამიანი. 1927 წლის ივლისში გრიგოლ ფერაძე დანიშნეს ბონის უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტის თანამდებობაზე. 1928 წელს ბონში ჩაგარდა ორიენტალისტა ყრილობა, სადაც წაიკითხა მოხსენება საქართველოს პრეზიმანტიური ლიგურგიკის შესახებ, ხოლო 1930 წელს ვენაში გამართულ ორიენტალისტთა ყრილობაზე სახარების ქართულად თარგმნის პრობლემის კვლევის შედეგები. 1927 წელს გრიგოლ ფერაძემ მეორე მსოფლიო კონფერენციაშიც მიიღო მონაწილეობა, რომელიც შვეიცარიის ქალაქ ლომანაში ჩაგარდა. კონფერენციის თემა იყო „რწმენა და საეკლესიო წყობა“. სწორედ ლომანის კონფერენციაზე გრიგოლ ფერაძემ გაიცნო სრულიად პოლონეთის მართლმადიდებელი ეკლესიის მეთაური მიგროპოლიტი დიონისე (ვალედინსკი)²⁶. შემდგომში ამ კონფერენციის მუშაობის შესახებ წერილი გრიგოლ ფერაძემ დაბეჭდა ჟურნალში „Der Orient“ და იქ დაწვრილებით აღწერა თავისი შთაბეჭდილებები.

²⁴ G. Peradze, *Die Probleme der ältesten Kirchengeschichte Georgiens*, OC, 29(1932), 3 Serie, Bd. 7: Festschrift Anton Baumstark zum 70. Geburtstag, გვ. 153-171; რეცენზია: O. G. von Wesendonk, „Völkische Kultur“, 5(1933), გვ. 89-93.

²⁵ G. Peradze, *Pojęcie, zadania i metody patrologii w teologii prawosławnej*, „Elpis“, 8(1934), 1, გვ. 209-218. (რეზიუმე ფრანგულ ენაზე, გვ. 243-244). ცალკე გამოცემა: Warszawa 1934, Drukarnia Synodalna, გვ. 12. [= „Pro Georgia”, 13(2006), გვ. 157-165 = პაგროლოგიის გაგება, ამოცანები და მეთოდები მართლმადიდებლურ თეოლოგიაში, წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, წიგნი მეორე, გვ. 73-66

²⁶ დიონისე (კონსტანტინე ვალედინსკი, 1876-1960), 1923 წლიდან სრულიად პოლონეთისა და ვარშავის მიგროპოლიტი. 1924 წელს კონსტანტინეპოლის პაგრიარქმა ოფიციალურად ცნო პოლონეთის მართლმადიდებლური ეკლესიის დამოუკიდებლობა რუსეთის ეკლესიის გვერდის ავლით. 1948 წელს მიგროპოლიტი დიონისე კომუნისტების მიერ ჩამოშორებულ იქნა ეკლესიის მმართველობიდან. S. Dudra, *Metropolia Dionizy (Waledyński) 1876-1960*, Warszawska Metropolia Prawosławna 2010; K. Urban, *Przyczynki do losów metropolity Dionizego Waledyńskiego po II wojnie światowej*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, nr 4/1990; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2001.

4. ხელდასხმა და პოლონეთში ჩამოსვლა

1931 წლის 18 აპრილს გრიგოლ ფერაძე ლონდონის ბერძნულ საკათედრო ტაძარში ბერად აღიკვეცა, 19 აპრილს კი იგი დიაკვნადაც აკურთხეს. ამავე წლის 25 მაისს პარიზის წმ. სტეფანეს სახელობის ბერძნულ ეკლესიაში მსოფლიო საპატრიარქოს საყდრის ექმარხმა გერმანომმა იგი მღვდლად აკურთხა. მის გადაწყვეტილებამე გაელენა მოახდინა მძიმე ავადმყოფამ და სულიერმა განცლებმა, რაც მან „ჰერუბინთა ჰიმნი“ აღწერა:

„ღღეს მე მივხვდი წარსულს, ვიგრძენი, რაც მომელის,
განაჩენი ცხადია, სიკვდილის გყვედქმნილი გავხდი“
დარჩი შენ ერში, გადიქეც ხიდად (...)
„მოიხსენ პირით ღუმილის ჯაჭვი და უპატრონე ქართლოსის შვილებს“
მხოლოდ სიკვდილი. მხოლოდ დანგრევა,
მხოლოდ ხრწნილება და ცეცხლში დაწვა თქვენ შეგიძლიათ (....). 27.

პარიზში გრიგოლ ფერაძე ქართულ სათვისტომოს დაუკავშირდა და იქ მუდმივად დასახლდა. პარიზში დაარსდა კომიტეტი, რომლის მიზანი იყო სამრევლოს შექმნა. რიგოლ ფერაძე გაეცნო კომიტეტის წევრებს (ილამამ დაღეშქელიანი, ლევან ბურაბიშვილი და სხვები). მისი აქტიური მონაწილეობით მრევლის ორგანიზებაში. მისი უშუალო მონაწილეობით წმინდა ნინოს ქართული ეკლესიის მრევლის წესდება დამუშავდა. შემდეგ მამა გრიგოლი ეკლესიის მღვდლად განამწესეს. მრევლის სასარგებლოდ მამა გრიგოლმა უარი თქვა ბონის უნივერსიტეტში დასაქმებამეც. ოქსფორდში რამდენიმე ლექციის წაკითხვის შემდეგ, ის პარიზში მუდმივად დასახლდა, როგორც ქართული სამრევლოს მღვდელი და „ჯვარი ვაზისას“ რედაქტორი. ამ ქურნალმა თავისი არსებობის მცირე ხნის მიუხედავად (1931-1934 წწ.), თვალსაჩინო როლი შეასრულა და მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა ქართული ემიგრანტული ქურნალისტიკის ისტორიაში²⁸. 1931 წლის 18 აგვისტოს გრიგოლ ფერაძე ლონდონის ბერძნულ ეკლესიაში ბერად აღიკვეცა, მეორე ღღეს კი იგი დიაკვნად აკურთხეს. ამავე წლის 25 მაისს პარიზის წმ. სტეფანეს სახელობის ბერძნულ ეკლესიაში მსოფლიო საპატრიარქოს საყდრის ექმარხოსმა გერმანომმა იგი მღვდლად აკურთხა.

1931 წლის 31 მაისს მამა გრიგოლი პარიზის წმინდა ნინოს ეკლესიის წინამძღვრად დაინიშნა. პარიზში გრიგოლ ფერაძე სასულიერო მოღვაწეობასთან²⁹ ერთად აქტიურ

²⁷ „რომელნი ქერუბიმთა“, წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, წიგნი მეორე, რედ. ღავით ყოლბაია, ვარშავა 2014, გვ. 233-252.

²⁸ თ. ჭუმბურიძე, გრიგოლ ფერაძის არქეოგრაფიული ძიებანი, თბილისი 2006.

²⁹ ის. გრიგოლ ფერაძე, ქართველ წმ. ნინოს მრევლის ოფიციალური ნომერი. პარიზი 1(1933), საეკლესიო ცხოვრება: წირვები სრულდებოდა ყოველ კვირას გრიგოლ ფერაძის პარიზში ყოფნის დროს. „პირველი წირვა გადახდილ იქნა 1931 წლის 31 მაისს. შემდეგ მარიამობისთვითგან ღვინობისთვის გასვლამდის, ქრისტეშობისთვითგან 14 იანვრამდის. 1932 წელი, მთელი აპრილის, მკათათველა მარიამობისთვე, 25 და 30 ქრისტეშობისთვე; 1933 წელს 1 იანვრითან კვირაცხოვლობამდის (23 აპრილი). მოინათლენ: 1) 1933 წლის 31 მაისს არჩილ ბურაბიშვილის ბავშვი არჩილ-გარიელი-რობერტი, 2) 29 მარიამობისთვეს გრიგოლ ურაგაძის ქალი მარიამ-მეღვა, 3) 20 ენკენისთვეს ვასო ციციშვილის ქალი სუსანა, 4) 22 ენკენისთვეს მიხეილ ხუნდაძის ქალი თამარი - იონანა-ელისაბედი, 5) 27 ღვინობისთვეს ალექსანდრე ჯინჭარაძის ქალი ქეთევანი 6) 1932 წლის 6 იანვარს იოსებ სარჯველაძის ქალი თინათინი, 7) 14 იანვარს შოთა ნიკოლაძის შვილები ღავით-რევაზი და ნინო-ნათელა, 8) 23 აპრილს სპირიდონ კედიას ქალი თეოდორა, 9) 19 მკათათვეს მექი კედიას ქალი მინობია-მეინაბი, 10) 29 მარიამობისთვეს დიმიტრი ამილახვარის ვაჟი იოსებ-ოთარი. ჯვრისწერა: 1) 30 ენკენისთვეს 1931 წელს ივანე-ევგენ-მარია-ვიქტორ გურანქანმა ნაგალია ბაგრატიონის ასულმე, 2) 26 თებერვალს 1933 მიხეილ სტურუამ თამარ ევგენი გეგეჭკორის ასულმე, 3) ნიკოლოზ ქვარიანმა სიღონია ნოვაკის ასულმე 19 ღვინობისთვეს (ვარშავაში 1932 წელი). დასაფლავება: 1) 1931 წლის 29 მაისს ნიკოლოზ იაშვილი, 2) 9 ენკენისთვეს სვიმონ წერეთელი (ყოფილი მარშალი), 3) 1933 წლის 26 მარგს აკაკი წერეთლის მეუღლე ნაგალი“. 31 სამეცნიერო მოგზაურობის შესახებ გრიგოლ ფერაძე წერდა: „ეკლესიას აქვს ორი მოვალეობა: 1) სულიერ-რელიგიური და 2)

სამეცნიერო საქმიანობასაც ეწეოდა; ოქსფორდის, სორბონის, ღუბლინის და კრაკოვის უნივერსიტეტებში ლექციებსა და მოხსენებებს კითხულობდა ძველი ქართული კულტურის, ადრეული ქრისტიანობისა და აღმოსავლეთის ეკლესიების შესახებ, ეძიებდა და იკვლევდა ქართულ ხელნაწერებს.

მხოლოდ ეკლესიის წინამძღვრობით თავის შენახვა ძნელი იყო და მამამ გრიგოლი ცდილობდა ეპოვა სამუშაო. 1933 წელს გრიგოლ ფერაძე პოლონეთის მიგრაციული დიონისემ ვარშავის უნივერსიტეტის მართლმადიდებლური თეოლოგიის ფაკულტეტზე პაგროლოგიის პროფესორად მიიწვია. გრიგოლ ფერაძეს წელიწადში ორჯერ უფლება ჰქონდა გამგზავრებულიყო პარიზში წმ. ნინოს ეკლესიის მრევლთან შესახვედრად, ხოლო საზაფხულო და საშობაო არდადეგების პერიოდში შეეძლო სამეცნიერო მიზნით ხანგრძლივად ემოგზაურა საზღვარგარეთ. 1933 წლის 7 დეკემბერს გრიგოლ ფერაძემ წაიკითხა საინაუგურაციო მოხსენება თემაზე: „პაგროლოგიის როლი, ამოცანები და მეთოდები მართლმადიდებლურ თეოლოგიაში“³⁰.

1934 წელს ლონდონის წმ. სოფიის ბერძნულ საკათედრო ტაძარში მამამ გრიგოლი არქიმანდრიტად აკურთხეს. იმავე წლის მაისში პოლონეთის მიგრაციული დიონისეს დაავალებით ღუბლინის ეპისკოპოსმა საბამ ის მიგრით შეამკო³¹.

5. სამეცნიერო აღმოჩენები სხვა ქვეყნებში

1934 წელს გერმანიაში გაემგზავრა და აღწერა ლაიფციგის, ბერლინისა და გოგენგენის ბიბლიოთეკაში დაცული ქართული ხელნაწერები. ლაიფციგის უნივერსიტეტში აღმოაჩინა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის აღაპების ე.წ. გიშენდორფისეული³² ნუსხა. 1935 წელს მან რუმინეთში, ბულგარეთსა და საბერძნეთში იმოგზაურა, რამდენიმე თვე დარჩა საბერძნეთში ათონის მთის მონასტერში. მოინახულა პეტრიწონის მონასტერი ბულგარეთში, სოფიის სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში აღმოაჩინა პეტრიწონის ქართული მონასტრის გიპიკონის მანამდე უცნობი ხელნაწერი და სხვა³³.

1936 წელს მოგზაურობდა იერუსალიმსა და სირიაში, სადაც არაერთ ქართულ წარწერას მიაკვლია, წმინდა მიწაზე ყოფნისას განსაკუთრებით დაინტერესდა პილიგრიმების ჩანაწერებით. ვარშავაში დაბრუნების შემდეგ დაწერა დღიურები „იერიქონის ვარდები, წმინდა მიწასა და სირიაში მოგზაურობის დღიური“³⁴.

დაცვა ჩვენი ეკლესიის გრადიციის, ე.ი. მეცნიერული, უნდა გამოვგყდე, რომ უკანასკნელი უფრო მაინტერესებს თუნდაც იმ მიზეზით, რომ ამ დარგში ჩემს საკუთარ თავს ვემყარები. ეკლესიურ მუშაობაში კი იძულებული ვარ სხვებსაც დავეყრდნო და ხანდახან ეს ნდობა არ მიმართლებდა. [...] ყველამ იცის, რომ მიხდება ხშირად პარიზის დაგოვება ხან მიწვევენ სხვაგანაც ლექციების წასაკითხად (როგორც იყო ეს გასულ წელს ოქსფორდში) ან სამეცნიერო მუშაობის გამო, რადგან არსად მთელ ევროპაში არც ერთ წიგნსაცავს ქართული წიგნები სრულად არა აქვს ან კიდევ თვით, ჩვენი მრევლის სიღარიბის გამო მივიღივარ სხვაგან (როგორც მაგალითად პოლონეთში) ჩვენი ეკლესიისთვის რაიმეს საშოვნელად“.

³⁰ პაგროლოგიის გაგება, ამოცანები და მეთოდები მართლმადიდებლურ თეოლოგიაში, წმ. გრიგოლ ფერაძე, თბილეთის კრებული, წიგნი მეორე, გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო დავით ყოლბაიამ, გვ. 73-66.

³¹ ღუბლინის ეპისკოპოსის საბას წერილი ვარშავისა და სრულიად პოლონეთის მიგრაციული დიონისეს, 1934 წლის 22 მაისი. ვარშავის მართლმადიდებლური მიგრაციული დიონისის არქივი.

³² კონსტანტინ გიშენდორფი (1815-1874), გერმანელი ლუთერანე ლი თეოლოგი და პალეოგრაფი.

³³ ამ აღმოჩენაზე წერს სოფიის ეროვნული ბიბლიოთეკის დირექტორი: რ. რაიკოვი, *Нов важен документ за историята на Бачковския манастир*, „Зор“, 17(1935), No 4878, 2 X 1935, გვ. 5.

³⁴ G. Peradze, *Z dziennika podróży po Ziemi Świętej i Syrii* (5. VII.-28. IX. 1936), „Polska Stronica Słowa“, 3:1938, 5-6, 30. I. 1938, გვ. 6-7; 7-8, 13. II. 1938, გვ. 4-6; 9, 27. II. 1938, გვ. 6-7; 12-13, 27. III. 1938, გვ. 5-7; 14-15, 10. IV. 1938, გვ. 5-6; 16-17, 24. IV. 1938, გვ. 7-8; 18-19, 8. V. 1938, გვ. 6-8; „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce“, 2:1939, 10, 5. III. 1939, გვ. 2-3; 11, 12. III. 1939, გვ. 2-3; 13, 26. III. 1939, გვ. 2-3; 14, 02. IV. 1939, გვ. 3; 15, 08. IV. 1939, გვ. 5; 18, 30. IV. 1939, გვ. 3; 19, 07. V. 1939, გვ. 3; 21, 21. V. 1939, გვ. 3; 22, 28. V. 1939, გვ. 3; 24, 11. VI. 1939, გვ. 3; 25, 18. VI. 1939, გვ. 3; 26, 25. VI, გვ. 3; 27, 02. VII. 1939, გვ. 3; 28-29, 9. VII. 1939, გვ. 2-4; 30-31, 23. VIII. 1939, გვ. 3-4; 33, 13. VIII. 1939, გვ. 4= 108. [= *Z dziennika podróży po Ziemi*

გრიგოლ ფერაძის სამეცნიერო ნაშრომებიდან ისეთი წყაროების გამოყენება უნდა აღინიშნოს, როგორცაა მაგალითად, ქართული მონოფიზიტური სახარება, მის მიერ ქართული ხელნაწერების კატალოგების გამოქვეყნება. აგ. ინგლისში მისი მოგზაურობის დროს, წმინდა მიწაზე ქართული მონასტრების შესახებ პილიგრიმთა ანგარიშისა და ქართულ ენაზე არსებული ძველი ქრისტიანული ლიტერატურის თარგმანების კატალოგი.

გრიგოლ ფერაძის სამეცნიერო ნაშრომი ისეთ ღონებზეა შესრულებული, რომ როგორც ჰენრიკ პაპროცკი წერს - თამამად პასუხობს სამეცნიერო მოთხოვნებს. მის მიერ დაწერილი შრომები მისი უჩვეულო ერუდიციის მომასწავებელია.

6. შემდგომი საქმიანობა პოლონეთში

1937 წელს ავსტრიაში, ვენაში, გაემგზავრა გრაცის უნივერსიტეტის თეკაში დაცული შუჰარდტის ქართული კოლექციის გასაცნობად³⁵. 1937 წელს ვარშავაში ჩაგარდა შოთა რუსთაველის იუბილე. გრიგოლ ფერაძის მოხსენება დაიბეჭდა ვარშავის ქართული კომიტეტის მიერ გამოცემულ წიგნში³⁶. ლუბლინში გრიგოლ ფერაძისა და გიორგი ნაკაშიძის დახმარებით იუბილე ლობოდოვსკიმ³⁷ პოლონურად თარგმნა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“³⁸.

1938 წლის სექტემბერში გრიგოლ ფერაძემ მონაწილეობა მიიღო ბრიუსელში გამართულ ორიენტალისტთა საერთაშორისო კონფერენციაში. ვარშავაში დაბრუნებულმა მოამზადა სამეცნიერო ნაშრომი ქრისტიანულ-ორიენტალისტურ სექციაზე წაკითხული მოხსენების საფუძველზე და დასაბეჭდად გადასცა უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის ჟურნალ „Elpis“-ს. იქვე მოათავსა რამდენიმე რეცენზიაც.

გრიგოლ ფერაძის შრომების დიდი ნაწილი დაწერილია გერმანულ, ინგლისურ, ფრანგულ და პოლონურ ენებზე. მათ იცნობდნენ და იმოწმებდნენ უკვე ივ. ჯავახიშვილი, (ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 329-332, 334) კ. კეკელიძე, (ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 25, 137, 553). მისი გამოკვლევები რეცენზირებული და შეფასებულია ცნობილი მეცნიერების ა. ბაუმშტარკის, მ. თარხნიშვილის, გ. ლევერსის, რ. ჟანენის და სხვათა მიერ, მაგრამ მთლიანად მისი სამეცნიერო მემკვიდრეობა საქართველოში, შეიძლება ითქვას, ჯერ კიდევ არ არის შეფასებული.

გრიგოლ ფერაძე იყო პოეტი. მისი ენა გამოირჩევა არქაული ფორმებითა და ხალხური ლექსიკით. იგი იყენებს ეკლესიის საგალობლებს, ქართული სიმღერების ლექსიკას. ჟურნალ „ქართლოს“-ში „გან-ფარის“ ხელმოწერით საკუთარ ლექსებს აქვეყნებდა. უკანასკნელად გრიგოლ ფერაძემ „ქართლოს“-ის რედაქციაში 1938 წლის 11 ნოემბრით დათარიღებული ლექსის ხელნაწერი დატოვა.

„ვიყავი მარგო მთელი ცხოვრება
მარგოც შევხვდები თეთრ საბანს თოვლის
გზა შორი გრძელი იყო მგზავრობა
რა ძლიერ მოკლე ყოფილა მწირის“³⁹

Świętej i Syrii (5. VII.-28. IX. 1936), „Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies. University of Warsaw”, vol. 13, Warsaw 2005].

³⁵ ჰუგო ერნესტ მარიო შუჰარდტი (1842-1927), გერმანელი ენათმეცნიერი, ბასკოლოგი. იხ.: *Cartas a Schuchardt. La correspondencia inedita de los folkloristas y otros intelectuales espanoles con el romanista y linguista Hugo Schuchardt*. Sevilla: Fundación Machado, 1996.

³⁶ G. Peradze, Religia Szoty Rustaweliego, „Pro Georgia”, 13(2006), გვ. 177-180; [=შოთა რუსთაველის რელიგია, წმ. გრიგოლ ფერაძე, თხზულებათა კრებული, წიგნი მეორე, გვ. 261-66].

³⁷ იუბილე ლობოდოვსკი (1909-1988), პოლონელი პოეტი და მწერალი, მეორე მსოფლიო ომის დამთავრების შემდეგ ცხოვრობდა ესპანეთში.

³⁸ J. Łobodowski, *Rachunek sumienia. Wybór wierszy 1940-1980*, Paris 1987, gv. 5; Szota Rustaweli, *Rycerz w tygrysie skórze*, przekład Jerzy Zagórski i Jan Braun. *Wstęp Szota Rustaweli – Mysłiciel*, David Kolbaia i ks. Henryk Paprocki. *Pod redakcją David Kolbaia*, Warszawa 2017.

³⁹ გახსენება - გრიგოლ ფერაძე, ჟურნალი „კავკასიონი“ XVI-XVII, პარიზი 1972/1973, „Kavkassioni. Recueil littéraire et historique (en Géorgien)”, გვ. 108-114.

გრიგოლ ფერაძე იყო არაერთი პოლონური და საერთაშორისო სამეცნიერო საზოგადოებისა და ორგანიზაციის წევრი, თანამშრომლობდა მრავალ სამეცნიერო ჟურნალთან. 1939 წლის მაისის ბოლოს მიიწვიეს ბიზანტოლოგთა საერთაშორისო კონგრესზე, რომელიც უნდა გამართულიყო 1939 წლის შემოდგომაზე ალჟირში. პროფესორ გაბრიელ მილეგს გასაცნობად გაუგზავნა ფრანგულ ენაზე მომზადებული რეზიუმე ბაჩკოვოს (პეგრიწონის) მონასტრის შინაგანაწესის შესახებ, მაგრამ პოლონეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროში შეხვედრის შემდეგ გამგზავრებაზე უარი განაცხადა: „უარი ვთქვი მოგზაურობაზე, რადგან ვარშავაში მაქვს საკმაოდ დიდი ბიბლიოთეკა, დაახლოებით ორი ათასი გომი, მათ შორის იშვიათი ქართული პაგრისტიკული წიგნები. ვფიქრობდი, რომ არ შემეძლო ბედის ანაბარა მიმეგოვებინა ევროპაში მთელი ჩემი ცხოვრების ნამოღვაწარი, მთელი ეს სიმდიდრე, ამიგომ ვარშავაში დავრჩი, იქ ვიყავი მისი ალების დროსაც, მიუხედავად იმისა, რომ უცხოელებს ქალაქის დაგოვების ნება დართეს. ღმერთს მადლობას ვწირავ, რადგან როგორც ჩემი ბიბლიოთეკა, ასევე მოკრძალებული ბინა ხელუხლებლად გადარჩა. ღვთის წყალობის იმედითა და რწმენით საესე, კვლავაც სასოებით შევყურებ მომავალს“⁴⁰.

7. დაპატიმრება

1942 წლის მაისში გრიგოლ ფერაძე ვარშავაში გესტაპომ დააპატიმრა. დაპატიმრების უშუალო მიზეზი გახდა ის, რომ ესმარებოდა და იფარავდა ფაშისტების მიერ დევნილ ებრაელებს. გრიგოლ ფერაძის ბინაზე ჩაგარდა ჩხრეკა, რის შედეგადაც გაქრა ძვირფასი ძველი ხელნაწერები და საეკლესიო ნივთები, რომლებსაც იგი თავისი მოგზაურობის დროს საქართველოში დასაბრუნებლად იძენდა. გრიგოლ ფერაძის პოლონეთში ცხოვრების ბოლო წლებისა და მოწამებრივი სიკვდილის ცნობები მწირია. მით უფრო მნიშვნელოვანია ის ინფორმაცია, რომელსაც გვაწვდიან მასზე უცხოეთში მცხოვრები ჩვენი თანამემამულეები, ისინი, ვინც პირადად იცნობდნენ მას. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესო და მნიშვნელოვანია ქართული ემიგრაციის თვალსაჩინო წარმომადგენლის ვიგალი (თალიკო) უგრეხელიძის გამოუქვეყნებელი ხელნაწერი, რომელიც ინახება ლონდონის პოლონეთის ბიბლიოთეკაში. ვიგალი (თალიკო) უგრეხელიძის⁴¹ ცნობით: [...] „ვარშავაში ჩამოვიდა ყველგან ცნობილი ქართველი ახალგაზრდა ბერი გრიგოლ ფერაძე. დასახლდა მართლმადიდებელი საკათედრო ტაძრის ახლოს, სადაც იყო სინოდის შენობები. ბერი ფერაძე იყო თეოლოგიის ლექტორი ლონდონში, პარიზში, ბერლინში და სად არ გინდა. ვინაიდან ომი დაიწყო და დარჩა ვარშავაში, რადგან წასვლა არსად შეიძლებოდა და ცხოვრობდა ერთ პატარა ოთახში. ისი წიგნების ფასი დღეს აულწერელია, რადგან მან ათონიდან ჩამოიგანა მრავალი წიგნი ქართული მწერლობისა, რომელთა შორის იყო ორი დიდი საეკლესიო გალობათა კრებული. ყოველი გომი შეიცავდა 400 გვერდს და დართული ჰქონდა გალობათა ნოტები. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ბერი გრიგოლ ფერაძის წიგნები დიდ განძს წარმოადგენდა. გ. ა.-მ მას ჯამუშად მიუჩინა ბ. მ., რომელიც გაიძვერულად შეუჩნდა ჩვენს ბერს. ბ. მ. ტუტუციც კი იყო, მაგრამ გაიძვერობაც როდი აკლდა. ბერი ფერაძე მას შეეჩვია ისე, რომ ხვაშიადი გაუმხილა. კელიდან ჩამოიღო დიდი ხაგი, გადმოიღო ერთი დიდი აგური, იქიდან გამოიგანა ქალაღლი და წაუკითხა გ. ა.-ს ნამოქმედარი. ბ. მ. გაიქცა და ეს მოახსენა გენერალ ალ. კ.-ს. გ. ა., გენერალი ალ. კ. და პოლკოვნიკი ნ. კ. უკვე გესტაპოს წევრები იყვნენ. ბერს გესტაპო მიუგზავნეს და დააჭერინეს. ამანათი გერმანელებმა წაიღეს, ბერი მკაცრ ბანაკში გაგზავნეს, სადაც ექვს კვირაში სული ამოხდა. ბ. მ., გ. ა.-მ ფულით და (კავკასიელთა კლუბში) სამსახურით დააჯილდოვა და მისი მოქმედების სიმართლის მცოდნე მოწმე ბერი ფერაძე საიქიოს გაისტუმრა. [...] გრიგოლ ფერაძის ამანათი მოიგანეს, იქ სადაც გ. ა. ბატონობდა. ეს იყო ვეებერთელა გრაფ ბრანიცკის სახლი, რომელიც მათ გერმანელებმა

⁴⁰ *Im Dienste der georgischen Kultur (1926-1940)*, Aus der Welt des Ostens, Königsberg 1941, გვ. 30-50.

⁴¹ ვიგალი (თალიკო) უგრეხელიძე (1902-1983), ქართული ემიგრაციის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი. პოლონეთის არმიის კონგრატის ოფიცერი, პუბლიცისტი და მთარგმნელი, საზოგადო მოღვაწე.

ჩამოართვეს, პაგრონი ოჯახით გარეკეს და მოათავსეს იქ „Kaukasische Vertrauensstelle“, რომლის უფროსი იყო ექ. გ. ა. ამ დაწესებულების მფარველობის ქვეშ შედიოდნენ: ქართველები, სომხები, ამერბაიჯანელები და კავკასიის მთიელები. ყოველ ეროვნულ ჯგუფს ჰყავდა თავიანთი უფროსი, რომელნიც გ. ა.-ს ქვეშევრდომები იყვნენ. გ. ა. ისე მბრძანებლობდა, როგორც პიგლერი. ჰყავდა თავისი ჯამუშები და დამქაშები, რომელნიც დიდად სარგებლობდნენ. ს. კ. იყო მისი მარჯვენა ხელი, რომელმაც გ. ა. საშუალებით მიიღო გერმანელებისგან ხელსაყრელი სამსახური. მისცეს მას ე.წ. „Kommisarisische Verwaltung“-ში კომისრობა. ე. ი. ებრაელების სახლებისა და მათი ქონების თადარიგი. როგორც ვიცით, ებრაელებს ჩამოართვეს გერმანელებმა მთელი ქონება, ებრაელები გაჟლიტეს და ბევრი რამ ამ ქონებიდან გ. ა.-ს და ს. კ.-ს ხვდა წილად⁴². დავიმოწმებთ კიდევ ერთ ადგილს ვ. უგრეხელიძის ხელნაწერიდან: „[...] ბერის ამანათი მოიგანეს კლუბში და ერთი დიდი ოთახი აავსეს. მე, როდესაც ეს გავიგე, იქ მივიბრძინე, მინდოდა ორი ძველი ქართული საეკლესიო გალობის წიგნი ვაღამერჩინა გესტაპოს ხელიდან. იმ ოთახში შევედი. დამხვდა იქ პოლკოვნიკი ჩ. და მითხრა, რომ უკვე გესტაპომ ქონება აღწერაო. წიგნების ხელის ხლება აღარ შეიძლებოდა. მაგიდაზეც ეწყო წიგნები. დავინახე წაბლისფერყდიანი პაგარა სახარება და დავიწყე მაგიდის ირგვლივ სეირნობა და პოლკ. ჩ.-თან ბაასი. ერთ წამში, ოდეს იგი მიბრუნდა, მე ვიხელთე დრო და სახარება ვიგაცე ჯიბეში. რამდენიმე წამის შემდეგ გამოვედი და სახარება დღემდე მაქვს შენახული. დანარჩენი ყველაფერი გესტაპომ წაიღო და დაიკარგა სამულამოდ. სახარება ეძებეს თურმე მეორე თუ მესამე დღეს. პოლკ. ჩ. შემეკითხა სახარებაზე თუ რამე ვიცოდი, მაგრამ სიგყვა ბანზე ავუგდე. მითხრა კი, რომ დიდი აურზაური იყო“⁴³.

8. ოსვენციმის საკონცენტრაციო ბანაკში

გრიგოლ ფერაძე ვარშავის პავიაკის ციხეში ჩასვეს. მან თავისი ბინა მინდობილობით გადასცა ვარშავის სამიგროპოლიგოს ლიაკვანს ეკი ბერკმან-კარენინს. ასევე მიანლო თავისი ქონების გამგებლობაც: „ჩემი ბინა ავეჯითურთ ვთხოვთ გადასცეთ ვინმე კანცელარიის მუშაკს. ჩემი არდაბრუნების შემთხვევაში ჩემს ბიბლიოთეკას სამიგროპოლიგოს ვუანდერძებ. ნივთები (ტანსაცმელი, თეთრეული, ფეხსაცმლები, ყველა სხვა ნივთი) გაყიდეთ, ხოლო მიღებული თანხა გადაეცეთ ჩვენი სამრეველოს ობოლ ბავშვთა სახლს. ჩემი ქართული წიგნები და საბუთები (აგრეთვე ხაგები) ომის შემდეგ უნდა გადაეცეს ქართულ ეკლესიას“⁴⁴. ვარშავის მართლმადიდებლური მიგროპოლიის არქივში დაცულია შვიდი დოკუმენტი, რომელიც საშუალებას გვაძლევს აღვადგინოთ მამა გრიგოლის პავიაკის ციხეში ყოფნის სურათი. 1) 1942 წლის 5 მაისს პოლონურ ენაზე შედგენილი გრიგოლ ფერაძის საცხოვრებელი ბინის დალუქვის პროტოკოლი, 2) 1942 წლის 28 მაისს რუსულ ენაზე შედგენილი გრიგოლ ფერაძის საცხოვრებელი ბინის ჩხრეკის პროტოკოლი, 3) 1942 წლის 10 ივნისით დათარიღებული მინდობილობა გრიგოლ ფერაძის ხელმოწერით ვარშავის სამიგროპოლიგო ლიაკვანის ეკი ბერკმან-კარენინის სახელზე, 4) 1942 წლის 10 ივნისით პოლონურ ენაზე შედგენილი გრიგოლ ფერაძის პირადი ნივთების აღწერის პროტოკოლი დაპატიმრებულისთვის გადასაცემად, 5) 1942 წლის 20 ივნისით გერმანულ ენაზე დაწერილი გრიგოლ ფერაძის წერილი ეკი ბერკმან-კარენინის სახელზე, 6) 1942 წლის 11 დეკემბრის ოფიციალური ცნობა გერმანულ ენაზე გრიგოლ ფერაძის გარდაცვალების შესახებ, 7) 1942 წლის 15 დეკემბრის გერმანულ ენაზე დაწერილი ვარშავის მართლმადიდებლური მიგროპოლიის წერილი ოსვენციმის საკონცენტრაციო ბანაკის კომენდანტის სახელზე.

⁴² ავგორის მიერ ცნობილია ინიციალით მითითებული კონკრეტული პირების გვარი და სახელი. ვიგალი უგრეხელიძის ხელნაწერი ჯერ არ გამოქვეყნებულა, ამიტომაც თავს შევიკავებთ მათი დასახელებისაგან. აღწ. 661/ხელ., ვიგალი უგრეხელიძის რვეული II, ფურც. 74. ლონდონის პოლონური ბიბლიოთეკა.

⁴³ ვიგალი უგრეხელიძის რვეული II, აღწ. 661/ხელ., ფურც. 75. ლონდონის პოლონური ბიბლიოთეკა.

⁴⁴ H. Paprocki, *Niektóre okoliczności aresztowania i pobytu w więzieniu Pawiak ks. archimandryty Grzegorza Peradze*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, 17(1987), 2-3, გვ. 68-72.

პოლონეთის მართლმადიდებელი ეკლესია, მიუხედავად თავისი ურთულესი მდგომარეობისა, ყველაფერს აკეთებდა გრიგოლ ფერაძის გასათავისუფლებლად. უშედეგო გამოდგა გიორგი ნაკაშიძისა და მიგროპოლიგ დიონისეს მცდელობა ეხსნათ არქიმანდრიგი გრიგოლ ფერაძე. 5 მაისს დაპატიმრებისთანავე დალუქეს მისი ბინა. შემდეგ მღვდელმა იან კოვალენკომ დალუქა გრიგოლ ფერაძის საცხოვრებელი ბინა, რომელიც მდებარეობდა ვარშავაში ბრუკოვას ქუჩა № 11-ში; 28 მაისს კი პოლიციელებმა ბინა განხრიკეს და მის ბიბლიოთეკაში, წიგნების უკან, ინგლისური და ამერიკული ვალუტა აღმოაჩინეს. გესტაპოს მტკიცებით ის ებრაელთა დახმარების ფონდს ეკუთვნოდა და არქიმანდრიგის წინააღმდეგ უცყუარ ნივთმტკიცებას წარმოადგენდა.

პავიაკის ციხეში ყოფნისას მამა გრიგოლმა 1942 წლის 10 ივნისს ღიაკონ გიორგი ბერკმან-კარენინს მის ბინაზე ზრუნვის უფლება მისცა. მამა გრიგოლის თხოვნით მისი ბინიდან პატიმრისთვის გადასაცემად გაიგანეს პირადი თეთრეული და საშემოდგომი პლაშჩი. შემონახულია ერთი წერილის აღწერა, რომელიც დაწერილია მამა გრიგოლის მიერ 1942 წლის 20 ივნისს პავიაკის ციხეში გიორგი ბერკმან-კარენინისთვის გადასაცემად. ეს წერილი ერთგვარი ანდერძია, რომელშიც გამოთქმულია რამდენიმე სურვილი თავისი ქონების შესახებ. მასში, სხვათაშორის, ამგვარ რამეს ვკითხულობთ: „ბინა გთხოვთ გადასცეთ რომელიმე კონსისტორს (...). იმ შემთხვევაში თუ აქედან ვერ გამოვალ, ჩემი ბიბლიოთეკა გადაეცეს მეგროპოლიას, ნივთები გაიყიდოს, რომლის შემოსავალი დაენიშნოს ვოლაზე (ვარშავის ერთ-ერთი რაიონი – მთარგმ.) ჩვენი მრევლის ობლებს (...). ჩემი ქართული წიგნები და ლოკუმენტები (ასევე ხატები) ომის შემდგომ გაეგზავნოს ქართულ ეკლესიას.

საგარაუდოდ, 1942 წლის 18 ან 19 ნოემბერს გრიგოლ ფერაძე ოსვენციმის გყვეთა ბანაკში გადაიყვანეს. 1942 წლის 11 დეკემბერს ოსვენციმის საკონცენტრაციო ბანაკის კომენდანტმა რუდოფ ჰოსმა, ოფიციალური ცნობა გაუგზავნა ვარშავის სამიგროპოლიგოს ღიაკვანს ეკი ბერკმან-კარენინს ოსვენციმის გყვეთა ბანაკიდან გრიგოლ ფერაძის გარდაცვალების შესახებ. 1945 წელს აუშვიცის საკონცენტრაციო ბანაკის ორმა ყოფილმა პატიმარმა გრიგოლ ფერაძის გარდაცვალების შესახებ ვარშავის მართლმადიდებლურ მიგროპოლიას აუწყა, რომ მამა გრიგოლმა თავისი ნებით აღიარა არჩადენილი დანაშაული, რომ მან მოიპარა პური და ამით მთელი გყვეთა ბანაკი გადაარჩინა. იგი ჯერ ძაღლებს დააგლეჯინეს, ხოლო შემდეგ ბენზინი გადაასხეს და ბანაკის თვალწინ დაწვეს. სამწუხაროდ, მათი განცხადება არავის ჩაუწერია, ან დაიკარგა, ან აღმოჩენას ელოდება. მხოლოდ მიგროპოლიგი დიონისე 1946 წლის 1 თებერვლის წერილში რუსეთის პაგრიარქ ალექსი I-ს წერდა: „ჩვენი მართლმადიდებელი თეოლოგიის სექციის პროფესორი, არქიმანდრიგი გრიგოლ ფერაძე, ქართველი, თბილისის სასულიერო სემინარიის კურსდამთავრებული. ბონისა და ოქსფორდის პროფესორი, ენების მცოდნე, რუსული და ქართული ენების გარდა ფლობდა ფრანგულ, გერმანულ და ინგლისურ ენებს, დაპატიმრებულ იქნა და გადაყვანილი აუშვიცის გყვეთა ბანაკში, იქ დახვრეტილი“⁴⁵. ჰენრიკ პაპროცკის ვარაუდით, შესაძლებელია, რომ ეს ინფორმაცია ამ ორი ყოფილი პატიმრის მონაყოლთან არის დაკავშირებული⁴⁶.

გრიგოლ ფერაძის გარდაცვალება დღემდე რამდენადმე ბუნდოვანია ჰაგიოგრაფებისა და ისტორიკოსებისათვის; შევიდა თუ არა ნებაყოფლობით გაზის კამერაში მრავალშვილიანი პატიმრის ნაცვლად, თუ მის მიერ არჩადენილი დანაშაულის აღიარებას პატიმრების თვალწინ მისი დაწვა ან დახვრევა მოჰყვა? რასაკვირველია, სრული უცყუარობით „ისტორიული სიმართლის აღდგენა ალბათ შეუძლებელია, მაგრამ ასე იყო თუ ისე, დღეს დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ გრიგოლ ფერაძემ თავი გასწირა და მთელ ქვეყანას მოყვასისათვის თავგანწირვის იშვიათი მაგალითი უჩვენა“⁴⁷.

⁴⁵ Św. Grzegorz P e r a d z e, *Dziela zebrane, O monastycyzmie gruzińskim, O Liturgii gruzińskiej*, ჰენრიკ პაპროცკის რედაქციით, გვ. 25, შენიშვნა 69.

⁴⁶ H. Paprocki, *Życie i dzieło św. Grzegorza Peardzego, Dziela zebrane*, Warszawa 2010, გვ. 25.

⁴⁷ თ. ჭუმბურიძე, ქართული ხელნაწერების შესწავლა უცხოეთში. გრიგოლ ფერაძის არქეოგრაფიული ძიებანი, თბილისი 2006.

8. წმინდანად შერაცხვა

მეორე მსოფლიო ომის დასრულების შემდეგ, მოკლე ხანში საქართველოს მართლმადიდებლურმა ეკლესიამ მამა გრიგოლ ფერაძის კანონიზაციის პროცესი დაიწყო, წერს ჰენრიკ პაპროცკი. შესაძლებელი გახდა ასევე მისი ცხოვრებისა და მოწამეობრივი სიკვდილის ინგენსიური შესწავლა. ვარშავის უნივერსიტეტის პროფესორმა გიორგი ნაკაშიძემ კინოლოკუმენტალისტ რეზო თაბუკაშვილს მნიშვნელოვანი მასალები გადასცა მეორე მსოფლიო ომისა და მისი შემდგომი პერიოდის შესახებ⁴⁸.

ცნობილია, რომ 1921-39 წლებში პოლონეთის არმიის ასზე მეტი ქართველი კონგრაქტის ოფიცერი, მათ შორის, ექვსი გენერალი მსახურობდა⁴⁹. მათ გარდა იყვნენ მნიშვნელოვანი რაოდენობის ექიმები, მეცნიერები და მოხელეები. აქაურ ქართულ დიასპორას მხოლოდ ერთი სასულიერო პირი გრიგოლ ფერაძე ჰყავდა. ქართული სათვისტომოს სათავეში ალექსანდრე სალაყაია და კოტე იმნაძე, პრემიერ-ნოე ჟორდანიას ყოფილი აღიუტანტი ედგენ სათავეში, ხოლო გენერალი ალექსანდრე მაქარიძე – ქართველ სამხედრო ოფიცრებს, 1926 წლიდან არსებობდა „პრომეთეს ლიგა“⁵⁰.

1939 წელს ვითარება შეიცვალა. გერმანულმა საოკუპაციო ხელისუფლებამ არსებული ქართული კომიტეტი დაშალა და მის ადგილას, პროფაშისგური კავკასიის კომიტეტი შექმნა. გრიგოლ ფერაძე კი ამ რამდენიმე ადამიანისაგან შემდგარ ჯგუფს გაემიჯნა.

„თუმცა მათ საოკუპაციო ხელისუფლების მხარდაჭერა ჰქონდათ, ძალზე ბევრი რამის მიღწევაც შეეძლოთ. მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ ქართველი ოფიცრების მიერ შედგენილი „საბრალდებო აქტი“, რომელიც ამ ჯგუფის ხელმძღვანელის წინააღმდეგ იყო მიმართული, ბევრ რამეს ხდის ფარდას გრიგოლ ფერაძის დაპატიმრების შესახებ. აქ არ დავასახელებ ამ რამდენიმე ადამიანის გვარს, ისინი ამას არ იმსახურებენ, თუმცა ცნობილია, რომ სწორედ მათი დაბეჭდვის შემდეგ დაპატიმრეს გრიგოლ ფერაძე“, წერს ჰენრიკ პაპროცკი.

მოპოვებული მასალებისა და მოწმეთა განცხადების საფუძველზე საქართველოს მართლმადიდებლური ეკლესიის წმიდა სინოდმა 1995 წლის 19 სექტემბერს გრიგოლ ფერაძე წმინდანად შერაცხა⁵¹. გრიგოლ ფერაძეს ეწოდა მღვდელმოწამე გრიგოლი.

⁴⁸ H. Paprocki, *Życie i dzieło św. Grzegorza Peardzego, Dzieła zebrane*, Warszawa 2010, გვ. 27.

⁴⁹ დ. ყოლბაია, რეჩოსპოლიტას ფრთებქვეშ. ქართული ემიგრაცია პოლონეთში 1921-1939 წლებში, ვარშავა 2019.

⁵⁰ პრომეთეს ლიგა 1926-1927 წლებში შეიქმნა. ლიგის ცენტრალურ ადგილს ვარშავა წარმოადგენდა. „პრომეთეს“ კლუბი იერუსალიმის გამზირზე № 7 იყო განთავსებული. ეს სამოთახიანი ბინა ერთი დიდი დარბაზისა და ორი ოთახისგან შედგებოდა. ერთი ოთახი კლუბის მდივნისთვის საცხოვრებლად იყო განკუთვნილი. 1927 წელს კლუბის თავმჯდომარე პროფესორი რომან სმალ სტოცკი გახდა. იოსებ სალაყაია და სიმონ მდივანი – მოადგილეები იყვნენ. 1933-1939 წლებში კლუბის მოადგილე ბრწყინვალე მოსაუბრე და დიპლომატი დოქტორი გიორგი ნაკაშიძე გახდა. კლუბის სამეურვეო საბჭოს წევრები იყვნენ: ბარასბი ბაიგუგანი ჩრდილოეთ კავკასიელთა წარმომადგენელი, მეჰმედ ემინ რესულმაძე, აზერბაიჯანელი მწერალი და პოლიტიკოსი, პარტია „მუსავაგის“ თავმჯდომარე. კოტე იმნაძე, ნოე ჟორდანიას ყოფილი აღიუტანტი. კლუბის მდივანი ბაჟიაკი, ხოლო 1932 წელს ოსი ეროვნების ინჟინერი ბალო ბილაგი იყო. ლიგა პარიზში ფრანგულენოვან ჟურნალს *Prométhée* გამოსცემდა, რომლის რედაქტორი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე გიორგი გვაზავა იყო. იხ. G. Mamoulia, *Les combats indépendantistes des Caucasiens entre URSS et puissances occidentales. Le cas de la Géorgie (1921-1945)*, Paris 2009.

⁵¹ „თეთრი ანგელოზის ძიებაში“, დოკუმენტური ფილმი არქიმანდრიტ გრიგოლ ფერაძის შესახებ. რეჟისორები: ეკი ლუბახი და თამარ დულარიძე, კონსულტანტი დეკანოზი ჰენრიკ პაპროცკი, ვარშავა 1996.